

8. Дан Ф. Кризис большевизма. *Социалистический вестник*. 1921. № 6. С. 5–6.
9. Дан Ф. Болезнь режима. *Социалистический вестник*. 1922. № 13/14. С. 2–4.
10. Дан Ф. Начало конца. *Социалистический вестник*. 1924. № 2.
11. Капелюшников Р. И. «Дорога к рабству» и «дорога к свободе»: полемика Ф. А. Хайска с тоталитаризмом. *Вопросы философии*. 1990. № 10. С. 99–112.
12. Каутский К. От демократии к государственному рабству (Ответ Троцкому). *Социалистический вестник*. Берлин, 1922. 166 с.
13. Каутский К. Пролетарская революция и ее программа. Берлин: Волга, 1923. 413 с.
14. Каутский К. Демократия или диктатура. Владивосток, 1921.
15. Мартов Ю. На пути к ликвидации. *Социалистический вестник*. 1921. № 18. С. 2–4.
16. Мартов Ю. На пути к ликвидации. *Социалистический вестник*. 1921. № 19. С. 10.
17. Мартов Ю. Наша платформа. *Социалистический вестник*. 1922. № 19. С. 3–8.
18. Ортега-і Гасет Х. Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. 424 с.
19. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя/пер. с англ. Москва: АСТ; АСТ Москва, 1990. 571 с.
20. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. *Вопросы философии*. 1990. № 10. С. 143–151.
21. Чернявский Г. И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. Харьков: [б. и.], 1993. 77 с.
22. Bureaucracy. *The New Encyclopedia Britannica*. Chicago, 1993. Vol. 2.
23. Friedrich C. J. and Brzezinski Z. K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Second Edition, Revised by Carl J. Friedrich. New York: Praeger, 1965. 319 p.

Владимир Баран. Советский тоталитаризм: 1917–1991. В статье анализируются сущность и основные этапы становления и развития советского тоталитаризма, его влияние на политическую, экономическую и духовную жизнь общества, на историческую судьбу народов СССР, на жизнь миллионов людей.

Ключевые слова: большевизм, тоталитаризм, государственная бюрократия, насилие, СССР.

Volodymyr Baran. Soviet Totalitarianism: 1917–1991. The article analyzes the essence and main stages of the formation and development of Soviet totalitarianism, its impact on the political, economic and spiritual life of society, on the historical share of the peoples of the USSR, on the lives of millions of people.

Key words: bolshevism, totalitarianism, state bureaucracy, violence, USSR.

Стаття надійшла до редколегії
14.02.2019 р.

УДК 721.161.206.09(092)

Ігор Коляда,
Денис Іванов

Василь Стус і Валентина Попелюх: просопографічний аспект

У статті здійснено спробу проілюструвати життєвий шлях Василя Стуса, розкрити обставини знайомства та укладання шлюбу з Валентиною Попелюх, їхнє подальше сімейне життя; показано, що жертвність кохання була одним із ключових аспектів, що вплинув на самосвідомість подружжя, творчість поета і його епістолярну спадщину. Доведено, що саме стосунки між подружжям Василем Стусом та Валентиною Попелюх стали тими моральними засадами, котрі дали змогу поету мужньо протистояти радянській тоталітарній системі, а разом із тим є яскравим прикладом справжнього та вічного кохання, якому не підвладні ні час, ані життєві обставини.

Ключові слова: Василь Стус, Валентина Попелюх, кохання, арешти, листи, епістолярій, ідеал.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний розвиток української історичної науки відзначений розширенням спектра та проблематики досліджень, які б із нових методологічних

підходів дали змогу значно розширити інструментарій наукових пошуків, забезпечили комплексність оцінок подій і явищ, історичних особистостей минулого. Утвердження незалежної Української держави стало можливим завдяки самовіданній боротьбі тих, кого називають незламними титанами духу. До цієї категорії належить постать дисидента, поета Василя Стуса. Актуальним завданням сучасної історичної науки є подальший розвиток української біографістики й просопографії. У цьому контексті комплексне вивчення життєвого шляху, факторів, що впливали на формування світогляду та ціннісних орієнтирів, громадянської позиції Василя Стуса, ідейного кола поета, є суспільно важливим і науково значимим завданням.

Мета нашого дослідження – вивчення взаємин Василя Стуса та його дружини Валентини Попелюх.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Про стосунки з жінками, а особливо значення шлюбу з Валентиною Попелюх, указує Д. Стус, опираючись на широку фактологічну основу. Специфіку взаємин В. Стуса з дружиною висвітлює у своїх студіях і мовознавець С. Богдан [1], літературознавець М. Коцюбинська [5], літературознавець Д. Стус [14], літературознавець Г. Яструбецька [15], аналізуючи життєвий шлях та епістолярій митця.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Кохання як стан – той імпульс, що активізує мистецьку уяву та спричиняє народження, зазвичай, лірики, котра має певні жанрові ознаки. Окрім того, кохання може стати основоположною засадою, провідною етичною категорією, джерелом, із якого черпає письменник енергію для розбудови власної особистості й виходу далеко за межі інтимної сфери у творчості [13, с.1].

Табір у Кучино вже через кілька років після смерті Василя Стуса прийшов у занепад: висять на одній петлі табірні ворота, на стовпах огорожі провис колючий дріт, подвір'я поросло бур'яном, вікно камери, у якій помер Стус, хилилає туди-сюди вітер. Але час не має влади над пам'яттю про Василя Стуса; над тим, що Василь Стус здійснив, і тим, чого він прагнув.

«Листопад 1989-го. Борисово. Тут і там промаркований стовпчиками без прізвищ цвинтар. Світ немов зупинився. Я бачив лише неходжену цілину білого снігу, в якій швидше вгадувалася, аніж бачилася погано втоптана стежка, що ніби фіксувала сліди злочину – геть нечастого відвідування ще свіжих могил, які поповнювалися й новопомерлими в'язнями з довкілних тюрем Пермської області. Про перепоховання мріялося чотири роки: відразу по смерті Василя Стуса в ніч з 3 на 4 вересня 1985-го р. Однак, коли ми з мамою, її сестрою Шурою (Олександрою Ловейко) та близькою приятелькою нашої родини Маргаритою Довгань вилетіли через Москву до Перьми (через Москву, бо треба було забрати мене – солдата стройбату, який лише кілька днів тому повернувся до частини після операції в Іваново), то, прибившись таки до того селища Кучино, ми змогли лише постояти над могилкою:

– Чьо ж ви так долга ехалі, – спитав маму майор Долматов, тішачись тим, що на мені була солдатська форма, й за перших-ліпших неприємних емоцій можна було скористатися військовою комендатурою.

– Я ж Вам дала телеграму, я ж просила зачекати, я... – не говорила, а розпачливо шепотіла Валентина Попелюх.

– Ви што, не панімаєте, што счас не зіма, тепло, тело начінаєт разлагацца. А халадільнікав у нас нету, – виявив ретельне слугування якийсь офіцер...

– Вбивці... – лише й злетіло з маминих вуст, і ми поїхали за 10 кілометрів до селища Борисово, на краю якого, біля самого болота, стояла свіженасипана могилка.

– Вот еслі би ви вчера пріехалі... – почав розводитися цивільний піджак...

– Я вас прошу, відійдіть, дайте нам побути самим, – з притиском, до якого вона геть не здатна, жбурнула у вдоволено-перелякані обличчя гебістів мама, і нас таки залишили біля могилки самих, наглядаючи лише з яких 20–50 кроків. Я відчував дивний гіркий присмак у роті й необхідність стати якоюсь підтримкою мамі, яка пригорталася до зсохлих грудочок чужої землі, що важким тягарем тисли на груди її чоловіка, мало кому в Україні відомого поета Василя Стуса, який у своїх листах уперто переконував її, що вони вже належать історії. Цей чорний хрест розіп'ятих на могилі жінок змусив мене пообіцяти самому собі, що таки вирву з-під цієї майже вічної мерзлоти татове тіло, з яким нам не дозволили навіть попрощатися» [14, с. 15–6].

Що їй згадалось у ці хвилини? Мабуть, хвилини першої зустрічі, першого знайомства? Чи була ця зустріч випадковістю? Чи доля звела їх, молодих людей, у багатомільйонному місті, серед натовпу тисяч людей? Михайлина Коцюбинська вважала, що це була Доля. Вона так описала свої враження від Валентини: «Глянувши на неї я зрозуміла, що ця людина не тільки для танців, але й така, що принесе йому (Стусові.) в лікарню їсти». Дружина стала В. Стусові, за цілком справедливою оцінкою Т. Пастуха, справжнім другом у житті. Їй першій він читав свої вірші і її думку вельми цінував» [8].

Теплий вересневий кнївський вечір 1964 року. Валентина Попелюх поверталася з роботи. Кнївський метрополітен. Людський натовп. Сотні киян поспішають у своїх справах. Штовханина. Хтось штовхнув її в плече. «...Колись випадково я була в центрі. Мені треба було чогось. Після роботи я туди побігла. Вже поверталася. Зайшла на Хрещатику в метро і собі їду на ескалаторі. Раптом хтось мене штовхнув в плече. Я так глянула на нього: що це ще таке? І побіг... Він взагалі так літав. Я стою, а він побіг. Полетів... Потім я вийшла до електрички, що в мій бік. Дивлюсь: він тут теж ходить. Потім ми, здається, сіли в різні вагони, я навіть не пам'ятаю. Ще, думаю, біг і крилом зачепив...», – згадувала Валентина Попелюх [7, с. 28–29]. «Одного вересневого вечора повертався до гуртожитку більш роздратованим, аніж завжди. Останні події та звістки – виключено зі Спілки художників Панаса Заливаха, нагінки на львів'ян, посилення ідеологічного тиску в Інституті літератури, неприємності в Івана Світличного – якось особливо нуртували й не давали можливості зосередитися. Щоб розвіяти непрохану нудьгу, Василь вирішив самотою прогулятися до станції метра “Університет”. Піднявшись від Хрещатика вверх вулицею Леніна, він вийшов до Володимирського собору. Але цього разу не проминув його, як звично, а вирішив постояти в тиші ікон. Поставив свічку. Без жодних прохань, на долю... Спокій не віднайшовся навіть у храмі. Перебігши вулицю, Василь хотів був пірнути в черво метра, але останньої миті передумав і побрів гуляти університетським парком. Непомітно видибав до метра “Хрещатик”. На ескалаторі рука звично потягнулась до кишені по книжку, але погляд спіткнувся зупинився на профілі молодої красивої жінки, яка їхала ескалатором трохи нижче від нього. Забувши про книжку, Василь поволі спускався сходами ескалатору. Зупинившись за одну людину вище від неї, він невідривно спостерігав за граційними порухами незнайомки. Це заспокоювало. Відчувши на спині чийсь пронизливий погляд, жінка обернулася. “Ну що це я, справді”, – подумав Василь, але очей так і не відвів. “Що за нахаба! Хіба можна так дивитися на незнайому жінку?” – докоряв її погляд. Незручність не минала, й, не маючи бажання розчинитися в драговині ситуації, Василь радше інстинктивно, аніж осмислено, ринувся східцями донизу, зачепивши “її своїм крилом”, як потім це пригадувалося Валі...» [14, с. 220.]

Вони все ж таки зустрілись. Святошино. І знову Він – «Поет за покликанням і Божою ласкою, філософ і естет за складом розуму», її Орфей, але про це вона уже дізнається згодом. «Доїхала до Святошино і пішла додому. А у нас був величезний двір у Святошино на четвертій просіці. І вже я підходжу до воріт, озираюся: стоїть. Він ішов за мною якось так, що я й не бачила. Вирішив, що можна піти... Якось ми познайомилися. ... ми в шістдесят четвертому десь так в кінці літа познайомилися... Це, видно, така вже доля...» (зі спогадів В. Попелюх) [7, с. 29].

Свій вибір коханої, дружини, матері майбутнього їхнього первістка, зі всієї глибини своєї надчуттєвої натури В. Стус у розмові з Р. Корогодським умотивовував так: «Я маю женитися і вона має бути моїм еством, мною» [11, с. 88].

Так доля звела 26-річного аспіранта Інституту української літератури імені Т. Шевченка Василя Стуса та 26-річну Валентину Попелюх, інженерку Кнївського механічного заводу (генеральний конструктор О. Антонов). І хіба можна було не захопитися цим високим, струнким зрілим юнаком із гордо поставленою головою й сильним густим баритонем, із красивим чоловічим, сказати б, скульптурним обличчям: «У Василя дуже характерне обличчя. Коли він розмовляв з друзями, воно сяяло добротою і ставало надзвичайно гарним. Коли ж говорив з ворогом чи ницою людиною, вперед виходило підборіддя, і очі ставали колючими й такими, як у людини, котра бридкується жабою. Він міг не сказати ні слова, але одного такого погляду вистачало, щоб тюремники відправляли його до карцеру “за оскорбление начальства”, – зі спогадів В. Чорновола. “Його чи то римський, чи скіфський профіль обличчя гармонував і виражав сутність натури... Взагалі, постать Василя завжди викликала скульпторів і художників бажання негайно перенести його образ на

полотно, втілити в глині чи бронзі» [6; 69]. «... Високий на зріст, худорлявий, струнка тверда постава, рішучі колючі очі з-під густих нахмурених брів, різкий цілеспрямований профіль, гострий, допитливий розум, безмежна закоханість у слово материнсько-батьківське, бентежна тривога за його майбутню долю» [6; 14]. «Серед цієї маси молодого народу мою увагу, та й не тільки мою, одразу привернув високий хлопець з виразним бліднуватим обличчям, короткою чорною зачіскою і трохи незвичним, гострим на слух прізвиськом Стус. Найбільше вражали в портреті цього хлопця темно-карі, а скоріше чорні гарячі очі, тонкі губи, різко випнуте підборіддя. Якийсь медальйонний профіль молодого Данте або нашого Кармелюка» [2, с. 143]. «Він увесь – молодий, худорлявий, високий. Такий собі ставний інтелігент з народу» [13]. «Василь Стус був “цілий чоловік”. Рідко випадав зустріти людину такої цілісності, такої одержимості, такої чистоти. Він належав до тих, хто сприймав ідеї, моральні постулати й принципи екзистенціально, будуючи своє життя за цими законами. Облуду, фальш, насильство над думкою він не приймав органічно і реагував на них оголеним нервом, неприкрито, відкидаючи такі природні для всіх нас захисні реакції. Він був нездатен до компромісів зі своїм сумлінням – навіть тих звичних житейських, на які, не помічаючи цього, йде кожна людина з тверезим глуздом. Такого “тверезого глузду”, такої житейської дипломатії він не визнавав, натомість завжди був внутрішньо готовий до самоспалення. “Наш єдиний оптимізм – у прямо стоянні” – в цьому визнанні весь Стус» [5, с. 166]. «Він не позував, а внутрішньо випромінював доброзичливість і душевність. Недругів у нього не було» [6; 69]. Психолог за фахом Михайло Горинь на прохання інтерв'юєрів Станіслава Чернілевського та Богдана Підгірного подати з психологічного погляду портрет Стуса, зауважує: «Ви знаєте, це був такий гордий орел, абсолютно не пристосований до тюремного життя. А тюрма була місцем, де можна було гнути і ламати людські характери. <...> Василь не розумів, що значить пристосовуватись до тих умов. Василь був такої думки, що якщо постійно не йти “на проу”, то він щось втрачає як поет. А він дуже такого боявся. Я говорю це не як мою догадку, а по суті, повторюю його слова. “Якщо я покорюся, я пропаду як поет”. Він постійно йшов на двобій. Він постійно хотів, аби його душа пружинила тим сатрапським умовам, в яких він знаходився. <...> Він не допускав будь-якого приниження. Він не допускав, щоб хтось собі дозволив з погордою до нього поставитися. І ота незалежна поза, почуття таке велике власної гідності, оце таке леліання отого поетичного дару Божого, який він вважав, що мав від Бога і який він боявся втратити. Це, я вважаю, ті цінності, які його зберігали як справді незалежну людину» [5, с. 270].

«Зовнішня канва життя Василя Стуса нескладна і вкладається у кілька визначальних дат. Народився 1938 р. на Вінниччині, дитинство і юність минули на Донбасі. Після закінчення філологічного факультету Донецького педінституту в кінці 1950-х років учителював, відбув армію, працював у газеті. На початку 1960-х років в “Літературній газеті” з'явилася перша публікація віршів молодого поета з напутнім словом Андрія Малишка. 1963 року вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Жадібно вбирав у себе атмосферу духовного відродження 1960-х років. Працював над дисертацією на тему “Джерела емоційності поетичного твору”. Багато писав, перекладав з Гете, інших німецьких поетів, Гарсія Лорки. З'явилися перші журнальні публікації не лише окремих віршів, а й критичні нариси (“Най будем щирі” у ж. “Дніпро” – про творчість молодих поетів)» [9, с. 201].

Про підготовку та наміри Василя одружуватися згадувала Леоніда Павлівна Світлична, дружина Івана Світличного, діяч українського дисидентського руху, письменник-мемуарист: «Грудень місяць, ... Василь збирався одружуватися, радився, чи має він, безробітний і безхатній, моральне право зав'язати світ іншій людині. Я заспокоїла його, пригадавши, що Іван [Світличний] теж одружувався безробітним і безхатнім» [6, с. 88].

На початку грудня 1965 р. Василь Стус бере шлюб із Валентиною Попелюх. Про цю важливу подію у своєму житті Валентина згадувала: «Ми думали: “розпишемося, нащо нам те весілля. Нам по вісімнадцять років, чи що”. Тим більше, в таких умовах, як кажуть, ні кола, ні двора, нічого. І позичили гроші, щоб щось елементарне купити. Але батьки мої: “Що це таке?! Перед людьми буде соромно”. То й зробили в хаті таке весіллячко» [7, с. 31].

У листопаді наступного року в родині з'явиться син Дмитрик. Часи для родини настануть складні.

«Одного разу сказав: “4 вересня в кінотеатр “Україна” на прем’єру фільму “Тіні забутих предків”. Про фільм тоді багато говорили – цьому сприяла стаття Івана Драча в “Літературній Україні”. Кинувся в касу кінотеатру. Квитків уже не було. Звернувся до директора кінотеатру. Він добре запам’ятався своєю огрядністю. Розпорядився виділити для мене квиток – стояче місце. Перед початком сеансу у фойє побачив Стуса. Але до нього не підходив. Помітив, що він уважно розглядає присутніх, немов би когось шукає. Іноді, побачивши когось у фойє, непомітно кивав головою: мовляв, бачу тебе. Пригадуючи ці моменти, переконаний, що акція, яка мала відбутися, була організованою групою майбутніх дисидентів, серед яких одним із головних був Стус. Весь сеанс простояв біля лівої стіни, обпершись плечем на неї. Перед завершенням демонстрації фільму переді мною прилаштувався невисокий чоловік кавказької зовнішності. Було відчутно, що він дуже нервував. Після завершення фільму той чоловік з групою артистів вийшов на сцену і я зрозумів, що то був режисер Сергій Параджанов. Сергій Параджанов почав презентувати фільм. Говорив з відчутним кавказьким акцентом. Запам’яталося: “Мне било інтересно снимать этот фільм. Я понимаю гуцулов, їх обичаї, потому што сам горец...”. Потім на сцену вийшов молодий симпатичний чоловік в окулярах (це був, як я зрозумів пізніше, Іван Дзюба), він вручив Ларисі Кадочниковій, виконавиці ролі Марічки, букет квітів, потім підійшов до мікрофону і проголосив приблизно так: “В Україні без пред’явлення обвинувачень почалися арешти творчої молоді. Це нагадує 1937 рік...” Він же звернувся до залу з пропозицією: в знак протесту прошу встати. Зразу ж увімкнувся різкий та голосний звук – вочевидь, хтось був насторожі. І ось це швидке включення сирени переконує, що задум організаторів протесту був відомий кагебістам. Вибіг уже знайомий мені той огрядний директор кінотеатру і почав грубо, у спину, зіштовхувати Івана Дзюбу зі сцени. В залі запанувала розгубленість, люди переглядалися між собою, немов би запитували: що це робиться? Як нам бути: вставати? Дехто вставав. Запам’ятався Стус: він стояв посеред залу на проході, я запам’ятав його профіль з дещо висунутою вперед нижньою щелепою, він щось голосно, трибунно промовляв, розмахуючи піднятим над головою кулаком. Через включену сирену його не було чути», – пригадує ті події Григорій Клочек, доктор філологічних наук, професор [4].

За участь у цій акції його відраховано з аспірантури з формулюванням: «за систематичне порушення норм поведінки аспірантів і співробітників наукових установ». На цьому «нормальне» життя скінчилося. Почалися поневіряння, випадкові роботи для заробітку, постійна загроза звільнення або «за власним бажанням», або «за скороченням штатів» [9, с. 201–202].

У січні 1972 р. відбувається перший арешт Стуса. Вирок суду – п’ять років таборів і три роки заслання. На судовому процесі його зраджує один із близьких друзів. У дружини через переживання серйозно погіршується стан здоров’я, лікарі навіть підозрюють появу сухот. Відтак її кладуть на обстеження в туберкульозний диспансер. На щастя, діагноз не підтвердили. У семирічного сина проблеми із серцем. Лікарі з клініки Амосова навіть радили зробити хлопцеві операцію. Але на цю операцію в сім’ї Стусів не було грошей. Сам Стус ще до ув’язнення мав виразку шлунка. 1975 р. під час перебування в таборі в нього сталося прободіння виразки. У лєнінградській лікарні для в’язнів ім. Гааза йому видалили 2/3 шлунка. Під час операції Стус був у стані клінічної смерті. Згодом він жартував, що має тепер зеківський шлунок – якраз для тюремної порції баланди. У серпні 1979 р. Василь Стус повертається до Києва. Кілька місяців працює формувальником у ливарному цеху на заводі ім. Паризької Комуні. Він фізично не витримує тягати по цеху важкі залізні заготовки, зокрема через серйозні проблеми із варикозом. Після зміни поет був змушений вдома три години лежати на ліжку, бо просто не міг ні ходити, ні сидіти. Потім, до самого арешту, Стус працює на фабриці взуття «Спорт», де змащує клеєм підшви і боки взуттєвих заготовок. На початку жовтня Стус вступає до Української гельсинської групи. Її утворено в листопаді 1976 р. Члени групи своїм завданням ставили стежити за тим, як в УРСР дотримуються прав людини. На час повернення Стуса із заслання всіх учасників групи кинуті за ґрати. Група фактично перестала існувати. Усі розуміли, що вступити до неї – це гарантовано отримати політичну чи кримінальну статтю. Коли Стус оголосив про своє рішення стати членом групи, то його почали відмовляти. Адже він і так нещодавно повернувся з табору та заслання, у нього проблеми зі здоров’ям і т. ін. Одному з тих, хто його відмовляв, Стус сказав: «Розумієш, наша нація така, що честі й гідності не має, і має бути хтось, хто мусить мати прапор чи бути якимсь маленьким, але символом, що мають бути люди, які можуть показати, що честь в нашої нації є. Якби був хтось інший, я б писав вірші. А ти підеш?!». І оце «а ти

підеш?!» Стус сказав спокійно, без зверхності. У травні 1980 р. Стуса арештовують удруге. За рішенням суду, він отримує 10 років таборів і п'ять заслання. Від листопада 1980 р. Стус відбуває покарання в таборі особливого режиму поселення Кучино Пермської області. Його стан здоров'я далеко не найкращий. У нього розхитана нервова система, високий тиск, проблеми з нирками, шлунком, варикозне розширення вен, погіршення зору. Але всі ці роки поневірянь, ув'язнень, коли навіть рідний батько не підтримував сина, його надійною життєвою опорою полишалася його «попелюшка», як лагідно він її називав. Можливо, без усвідомлення В. Стусом цієї вірності його хрест був би набагато важчим». Як зізнається В. Стус, єдине опертя для нього у світі – дружина та її кохання.

... У біді
вже напівмертвий, я в тобі єдиній
собі вертаю певність, що живий,
і жив, і житиму...
...Неначе стовп огненний,
мене ти з себе викликаєш, надиш –
забутим, згубленим, далеким, карим
і золотим.
і золоті, брунатні, карі очі
йдуть зовсібіч на мене. І беруть
у свій полон [5; 5].

Уже після того, як В. Стус опинився за ґратами, кагебісти настирливо пропонуватимуть Валентині розлучитися з чоловіком: «Ви подумайте... У вас дитина...» Вони навіть намагалися вплинути на неї через її батька. Але їхні заходи виявилися безуспішними. Валентина, як зауважує Т. Пастух, надавала Стусові велику моральну підтримку аж до самої його смерті. Вона є адресатом не лише чималої кількості чудово написаних листів Стуса, а й уявним співрозмовником у великій кількості віршів поета [8].

Стусові листи до коханої дружини Валентини Попелюх, як відзначає дослідниця С. Богдан, створювалися в екстремальних умовах багатолітніх розлук, в ув'язненні й на засланні [1, с. 74]. Сувора «дозованість» листовного спілкування («в зоні» закономірно унеможлиблювала частотніші епістолярні діалоги, що й спонукало Василя Стуса до встановлення особливого епістолярного режиму – 2 листи до родини: «Мамо! До Вас я писатиму з початку місяця, а до Валі – після 15-го» [11, с. 19]. Стусові листи до Валентини Попелюх, як справедливо, на наш погляд, зазначає дослідниця С. Богдан, – це «свідчення чистої подружньої любові, для якої не існує відстаней і завад, любові-вірності-поваги [1, с. 74]. Поет знаходить свої, ніде не позичені слова у звертаннях до дружини, слова, що просто-таки фізично випромінюють ніжність, співпереживання» [1, с. 75]. Це листування відтворює особливе, побожне ставлення до Жінки-Коханої, Друга й Матері. Це виявляється, передусім, у стилі спілкування, у виборі незвичних для української мови висловів і творенні власних, які засвідчують підкреслено шляхетне й величально захоплене ставлення і поклоніння перед її мудрістю й чистотою [1, с. 75]. «Хотілося б нескінченно цитувати ці листи, щоб ще і ще раз упевнитися, що є-таки в нашому недоброму світі високі не спровофановані слова й святі почуття, без яких цей світ мабуть-таки запався б у тартари...» – цілком слушно зауважує М. Коцюбинська [5, с. 181]. Так, в одному з листів до дружини Василь Стус писав: «Кохана моя! Мама і ти – найдорожчі люди мої, однаково кохані, схожі – красою чистоти непорочної. От лиш мамі про те писати не зміг би, а Тобі можу (різниця). Я хотів би бути найкращий, наймужніший, наймудріший, найдужчий, найдобріший – заради Тебе, люба» [11, с. 320]. У листовній розмові з дорослим уже сином радив шукати дівчини, яка б була вища від нього на голову мудрістю своєю, як-от мама Валя: «Так було і з мамою Валею – найкращою, найлюдянішою, найцінотливішою моєю дівчиною: я став кращий од неї, вона – од мене» [11, с. 447]. Звідси – повсякчасне поклоніння перед дружиною й справжня побожність у ставленні до неї. Це простежується не лише в численних освідченнях і зворушливих зізнаннях на зразок: «Обожнюю Тебе, як студент» [11, с. 292]; «Кохана моя! Я тебе дуже люблю. Дуже вдячний Тобі за візит до мене. Цілую – побожно – крайку Твої

сукні...» [11, с. 319]; «Цілую Тебе – тепло і гірко і молитовно і тужно і тьмяно і з надією» [11, с. 74]. Таке благоговійне ставлення вивисувало душу, суголосно породжувало прагнення досконалості, вдосконалення: «Я хотів би бути найкращим, наймужнішим, наймудрішим, найдужчим. Найдобрішим – заради Тебе, люба. Хотів би діждати часу, коли б міг наставити до тебе, сонної, всі квіти землі, аби вони були довкруги Тебе – свіжі, росяні, незаймані, аби Ти, прокинувшись, милувалася ними. Хотів би, аби ти знала: я Тебе так люблю, що аж серце болить – згадувати про Тебе. Ти стоїш – далека, далека, в білій пишній кофтині, хусточка (Ти її тримаєш у пальцях) в'ється довкола Твоїєї шийки – і дивишся у Велику Безвість. І я хочу вірити, що своїми безмежними очима Ти відчула й мене – за всіма хмарами, горами, лісами, просторами. Я стою на високій сопці, на Всевітрі (полощеться куртка, як тоді, коли Ти не хотіла дертися за мною – на шпаркий вітер) – і простягаю до Тебе руки. Мені на очі навертаються сльози – і я не встидаюся їх, люба моя. Навпаки: я вдячний Тобі, що знову знаю, що таке сльози. Сльози радості, бо душа відмерзлася трохи, розтопилася, не така здубіла./Цілую краєчок Твоїєї сукні, безсмертна моя» [11, с. 320].

А чого тільки варті Стусові звертання до дружини, які відзначаються урочистістю й особливим ставленням до неї. Скільки в них ніжності, турботи, закоханості й захопленості: «богине моя» [11, с. 282], «Богородице» [11, с. 29], «Пренепорочна» [11, с. 310], «пречиста» («... Валя – пречиста в своїй людській цноті» [11, с. 450]), «тужна моя», «славна моя», «солодка моя» [11, с. 280], «слабосила моя» [11, с. 282], «славна моя», «дорога моя», «безсмертна моя», «зозулько моя садова» [11, с. 65], «феєрична дружина» [11, с. 107], «моя найсолодша», «моя найчистіша», «моя найславніша Кохана» [11, с. 29]; «Ти моя найдорожча, найкраща, найласкавіша, наймиліша, найсолодша, найтихіша, найпотаємніша моя лебідка білокрила» [14, с. 311], «голубине» [11, с. 281]; «лебеде, лебідко – лебедина» [11, с. 29], «лебедине» [11, с. 301]; «зозуле, зозулечко – зозулице» [11, с. 128], «княгиня-князівно моя» [11, с. 214], «скромнице» [11, с. 72], «сумнолиця моя» [11, с. 72], «тужко моя» [11, с. 45], «моя егоїстична радосте» [11, с. 29], «ласкавочко моя» [11, с. 21], «світе мій карокий» [11, с. 234], «моя відродо» [11, с. 25], «жалібна моя зозулице» [11, с. 129], «вустонько моя» [11, с. 294], «заждана моя» [11, с. 281, 294, 314, 352, 354], «зажданочко моя» [11, с. 282], «Дмитрородице» [11, с. 234], «Дмитроматере» [11, с. 282]

У його уяві, як відзначає дослідниця С. Богдан, фотосвітлина дружини нагадує ікону («Оце маю твою карточку (красно дякую!) – і я вчепив її, в рамці, до стіни. Тепер Ти весь час дивишся на мене – не зводячи очей. І я вже не сам, а з Тобою вдвох. Усе є з ким словом перекинутися! І таке відчуття підсвідоме, що це – ікона. Отож, я молюсь на Тебе, рідна моя!» [11, с. 437]), а сама дружина видається схожою на Матір Божу («Тобі дарую карточку діви Марії. Бач, як гарно я думаю про Тебе. В моєму уявленні Ти схожа на неї» [11, с. 333]). Чекаючи з нетерпінням приїзду дружини, зізнається, що замерзає без її «янгольського подиху – поруч» [11, с. 343]. А ще він порівнював її з зорею («Ти для мене – як зірка провідна!» [11, с. 318], «... за те, що Ти мені – як зоря промінна – в цій п'ятні – дякую» [11, с. 106]), що увиразнює шлях серед темряви буднів і зневіри; з небом («Прихилию до Тебе небо: воно Твоє тло правдиве» [11, с. 320]) і сонцем («На моїй дорозі – сяє сонце. Сонце – Твого проміння, сяйво спогадувань про Тебе і бризки радості, що Ти їх мені дарувала, коли могла» [11, с. 337]).

Ці узвичаєні для української традиції образи набувають у листах Василя Стуса, як слушно підкреслює дослідниця С. Богдан, індивідуально-авторської тональності, створюючи справді неповторний ідеальний портрет коханої, якій судилися справжні високі почуття й велике випробування розлуки, котра, за Стусом, інакше називається любов'ю [1, с. 77].

В. Стус цінував її розважливість і тому «цілком покладався» на її «ясний і розсудливий розум», до того ж вважав, що вона «куди мудріша за навісного чоловічка» [11, с. 80]. Для Стуса Валя була «найбільшим світом» [11, с. 234], «обрієм, світом безмежним» [11, I, 463], «масштабом світу» [11, с. 115], «раєм, тугою, радістю, мрією» [11, I, 311], «вічноквітною рожевою трояндою з усе – цнотливими пелюстками, з запахом троянди = найцнотливішою» [11, с. 463]. А з роками дружина, за його твердженням, усе кращала «Очима. Душею. Квіткою серця. Уся Ти перетворюєшся на Цнотливе Серце, яке я чую – як зірку в небі» [11, с. 463]. До того ж, він був переконаний, що «Любов – то, може, єдина справжня квітка, подарована людині Богом. Тільки в любові людина розумна...» [11, с. 446].

Такою він вимріяв її («... Валя, що ціле життя живе в моїй мрії – як весталка мого храму» [11, с. 467]), такою створив її за найвищими взірцями української й світової культури («А вигадував я за найкращими зразками, аби по довгій розлуці було чим урівноважити свої “страсті” по ампутованому світові...» [11, с. 467]). «В. Стус свою дружину, – писала Михайлина Коцюбинська, – ... домислювавши узагальнював і підносив на якийсь п’єдестал» [15, с. 4]. Однак В. Стус умів любити, але ніяк не вифантазувати на порожньому місці. «Третім оком», яке так розвинуте в експресіоністів, – відзначає М. Коцюбинська, – він зумів продивитися те, чого інші, можливо, й не побачили б. Це була якась, “любов Орфея до Евридики. Він її й страждання любив”» [9, с. 61]. Уже стало майже хрестоматійним висловлювання В. Стуса про те, що «наше з Тобою життя теж стало часточкою історії нашого народу. Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест – і несемо його гідно. Бог просто забрав у нас будні, а залишив – свято. Свято високого болю, почесного тягара, врочистість розлуки й празникові миті зустрічей. А буднів у нас (двох) – нема, слава Богу» [до дружини 20.12.77]. «Мої згадки про історію – правдиві. То пусте – хто її пише. А вона залишить нас із Тобою – в своєму тексті. Бо ми є добро, а вони – труха і гниль. І в цьому – найбільша стаття нашого оптимізму» [до дружини, березень-квітень 78]» [10, с. 300].

ми разом поєднаємось серцями,
відступляться обожнення і гнів
перед Тобою, Матере і Діво, перед
Тобою, Діво і Жоно [11, с. 84].

Відбуваючи покарання, Василь Стус полишив цей суєтний світ у ніч із 3 на 4 вересня 1985 р. у карцері колонії особливого режиму с. Кучино Пермської області.

«Мені здається, що Україна – вся жіноча, жіночна. Що українські чоловіки не на рівні геніяльного жіноцтва свого (дуже прошу – не сприймати це просто як галантність). Українські пісні – все жіночі голоси. А чоловічі – чого вони варті в гамі почуттів, настроїв, почувань? Справді, це муза Безчоловіча, безлицарна, туга її жіноча. Сила її – жіноча. Мужність її – жіноча так само. А що чоловіки?» – писав В. Стус в одному з листовних коментарів-одкровенень із Михайлиною Коцюбинською [11, с. 377].

Висновок. Ніжність, витонченість почуття, уміння побачити найменший порух уст, відтінки усмішки, відокремити кожну сльозу й визначити її форму, зауважити мікротінь в очах коханої, відчувати її серце й думки на відстані – усе це те, що було визначальним у коханні Василя Стуса до Валентини Попелюх, «голубині, що розкрилила два крила./Л мужем, хлопчиком, дитиною» його «до неба вознесла» та яка гідно й віддано пронесла свій хрест – Дружини – Поета, що не скорився, а величчю свого жертвовного життя, став Прикладом своєму гнобленому народові – Величі і Краси Українського Незламного Духу.

Джерела та література

1. Богдан С. Моделювання образу коханої за листами Василя Стуса. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2006. № 6. С. 73–79.
2. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів/упоряд. В. Овсієнко. Київ: Кліо, 2013. 684 с.
3. Дубинянська Я. Дмитро Стус: син за батька. URL: https://dt.ua/SOCIETY/dmitro_stus_sin_za_batka.html
4. Клочек Г. Стус, який у пам’яті. URL: <http://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/stus-yakuj-u-pam-yati/>
5. Коцюбинська М. Епістолярна творчість Василя Стуса. *Мої обрії*: у 2 т. Київ: Дух і літера, 2004. Т. 2. 386 с.
6. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії/упоряд. О. Ю. Орач (Комар). Київ: Укр. письменник, 1993. 400 с.
7. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах/упоряд. Б. Підгірного. Тернопіль: Підруч. і посіб., 2003. Ч. 2. 320 с.
8. Пастух Т. Міт Василя Стуса. URL: <https://zbruc.eu/node/92131>
9. Стус В. Дорога болю: Поезії; упоряд. та післямова М. Х. Коцюбинської. Київ: Рад. письменник, 1990. 222 с.

10. Стус В. Листи до рідних. *Стус В. Твори: у 4 т. 6 кн./редкол.: Коцюбинська М. (голова) [та ін.]*. Львів: Просвіта, 1997. Т. 6 (додатковий). Кн. 1. 494 с.
11. Стус В. Твори: у 4 т. 6 кн. Львів: Просвіта, 1997. Т. VI. Кн. 1. 494 с.
12. Стус В. Твори: у 4 т. 6 кн. Львів: Просвіта, 1997. Т. VI. Кн. 2. 262 с.
13. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ: Факт, 2005. 384 с.
14. Яворівські Т. та І. Два місяці із життя В. Стуса. Гайворонівщина. URL: <http://n-slovo.com.ua/2018/01/11/>
15. Яструбецька Г. Любов у вимірі експресіонізму (на матеріалі поезії В. Стуса). *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: міжвуз. зб. наук.* ст. Бердянськ: БДПУ, 2013. Вип. XXVII. Ч. 3. С. 12–20.

Игорь Коляда, Денис Иванов. Василий Стус и Валентина Попелюх: просопографический аспект. В статье осуществляется попытка проиллюстрировать жизненный путь Василия Стуса, его знакомство и заключение брака с Валентиной Попелюх, их дальнейшую семейную жизнь. Показывается, что жертвенность любви была одним из ключевых аспектов, который повлиял на самосознание супругов, творчество поэта и его эпистолярное наследие; доказывается, что именно отношения между супругами Василием Стусом и Валентиной Попелюх стали теми моральными принципами, которые позволили поэту мужественно противостоять советской тоталитарной системе, а вместе с тем являются ярким примером настоящей и вечной любви, которой не подвластны ни время, ни жизненные обстоятельства.

Ключові слова: В. Стус, В. Попелюх, любов, арести, письма, епістолярій, ідеал.

Ihor Koliada, Denis Ivanov. Vasiliy Stus and Valentina Popelyuh: Prosopographic Aspect. In the article the authors try to illustrate the life path of Vasyl Stus, the events and acquaintances that led to the marriage with Valentina Cinderella, and theirs the subsequent family life. It is shown that the sacrifice of love was one of the key aspects that influenced the self-consciousness of the couple, the poet's creativity and his epistolary heritage. It is proved that it was the marriage of Vasyl Stus and Valentina Popelyuk that became a striking example of true and eternal love, which is not subject to either time or life circumstances.

Key words: V. Stus, V. Cinderella, love, arrests, letters, reburial, ideal.

Стаття надійшла до редколегії
24.03.2019 р.

УДК 271.222(477)

Ігор Коляда,
Олексій Шубер

Контroversійність портрета патріарха Української православної церкви Київського патріархату владика Філарета: етап становлення особистості

У статті автори зроблено спробу реконструювати найменш відомий період біографії майбутнього патріарха Української православної церкви Київського патріархату Філарета – становлення його особистості; також розкрито обставини, які змінили світосприйняття Михайла Денисенка. Виокремлено географічно-історичні, суспільно-політичні, ментальні, родинні й особистісні чинники формування особистості владика Філарета.

Ключові слова: дитинство, батьківське виховання, становлення особистості, чинники формування особистості, сталінська модернізація.